

VAN PRESSIE TOT BELEID

Het streven naar meer vrouwen in de partijpolitiek in de jaren tachtig

H. van de Velde

1. Inleiding¹

De heropleving van het feminisme in Nederland in de jaren zeventig strekte zich ook uit tot de politieke partijen. Binnen de partijverbanden werden nieuwe vrouwenorganisaties gevormd; de traditionele vrouwen-groepen stelden zich steeds activistischer op. Beide vroegen zij dringender dan tevoren aandacht voor de positie van vrouwen in politiek-inhoudelijke issues en attaqueerden zij de getalsmatige ondervertegenwoordiging van vrouwen in de politiek. Gaandeweg werd de geringe aanwezigheid van vrouwen in politieke en bestuurlijke organen ook in andere geledingen van de partijen een punt van discussie. Het kwam op de agenda van besturen, partijraden en congressen van de meeste partijen. Ook binnen het emancipatiebeleid van de overheid werd de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de politiek een issue. In de jaren tachtig subsidieerde de overheid tot twee keer toe emancipatieprojecten in de partijen en in 1991 heeft de regering zelfs de Emancipatieraad om advies gevraagd hoe de vertegenwoordiging van vrouwen in de (partij)politiek kon worden vergroot.²

Ondanks al deze aandacht is er nog weinig bekend over het verloop en het resultaat van de diverse recente debatten, projecten en aanbevelingen met betrekking tot de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de partijpolitiek. Dit artikel wil in deze leemte voorzien. Voor de vijf voornaamste Nederlandse partijen (CDA, VVD, D66, PvdA en Groen Links - de kleine orthodox-christelijke partijen blijven buiten beschouwing³ - zullen de volgende thema's onder de loep worden genomen:

- de ontwikkeling van de getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen in de landelijke partijbesturen, op de kandidatenlijsten en in de Tweede-Kamerfracties in de jaren tachtig;
- het verloop van de debatten over de vertegenwoordiging van vrouwen in de eigen gelederen die binnen de partijen in diezelfde periode zijn gevoerd;
- de maatregelen die de verschillende partijen in deze periode

hebben genomen om het aandeel van vrouwen in politieke functies te verhogen.

2. Getalsmatige vertegenwoordiging

In de periode 1960-1990 is de getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen in de meeste partijpolitieke organen en de parlementaire vertegenwoordigingen in West-Europa fors gestegen.⁴ In 1960 bedroeg voor de partijen in elf Europese landen het gemiddelde aandeel van vrouwen in het landelijk partijbestuur, op kandidatenlijsten voor nationale verkiezingen en in parlementaire fracties respectievelijk 11%, 8,6% en 5,2% (in Nederland respectievelijk 6%, 10% en 8%).⁵ Anno 1990 waren in dezelfde Europese landen deze percentages gestegen tot respectievelijk 29%, 28% en 22%. Nederland zat aan het eind van de jaren tachtig voor alle drie de categorieën boven deze gemiddelden. In 1990 was het aandeel van vrouwen in de nationale partijbesturen gemiddeld 30%. Bij de Tweede- Kamerverkiezingen in 1989 was gemiddeld 36% van de gestelde kandidaten vrouw, terwijl direct na die verkiezingen het aandeel vrouwelijke kamerleden voor de verschillende partijen 29% bedroeg. In vergelijking met andere Europese landen, nemen de Nederlandse partijen een middenpositie in. De Scandinavische partijen lopen in dit opzicht voorop. Het aandeel van vrouwen in de Nederlandse partijen ligt echter nog altijd aanzienlijk hoger dan in Groot-Brittannië, Ierland, Duitsland en Italië.

De stijging van het percentage vrouwen in de nationale partijbesturen, in de fracties en op de nationale kandidatenlijsten die gedurende de laatste dertig jaar in de Westeuropese landen heeft plaatsgevonden, is niet gestaag en geleidelijk verlopen. Voor de meeste partijen geldt dat de sterkste stijging min of meer sprongsgewijs plaatsvond in de periode 1980-1990. De ontwikkeling in de Nederlandse politieke partijen wijkt niet af van dit patroon. Tabel 1 en 2 tonen dat juist in de jaren tachtig een toename van het aandeel van vrouwen in de politiek heeft plaatsgevonden. Uiteraard bestaan er aanzienlijke verschillen tussen de partijen onderling wat betreft de grootte van dit aandeel. Maar voor alle partijen geldt dat het percentage vrouwen in het landelijke partijbestuur in 1989 hoger is dan in 1980. Wanneer met betrekking tot kandidatenlijsten en Tweede-Kamerfracties de cijfers voor 1977 worden vergeleken met die van 1989, geldt dezelfde conclusie voor alle partijen op de VVD na. Op de liberale kandidatenlijst was in 1989 het vrouwelijk smaldeel procentueel zelfs iets geringer dan in 1977, terwijl het aandeel van vrouwen in de kamerfractie voor beide jaren hetzelfde bleef.

Tabel 1. *Aandeel van vrouwen in partijbesturen (in %), 1980-1989*

	CDA	VVD	PvdA	D66	PPR	PSP	CPN
1980	17	15	22	24	13	9	19
1981	19	11	19	20		8	
1982	17	11	38	25	40	5	34
1983	16	15	43		46	25	
1984	20	16	38	19	31	29	
1985	20	15	33		46	28	35
1986	31	14	29	14	42	26	27
1987	29	22	32		38	31	
1988	29	30	36	25	25	43	30
1989	25	30	40	27	37	36	30

bron:

R. Koole en H. van de Velde, 'The Netherlands', in: R. Katz en P. Mair, eds., *The development of party organizations in Western democracies, 1960-1990. A data handbook*, London, 1992.

Een nadere beschouwing van de gegevens over de gehele periode toont echter iets opmerkelijks. Alleen het aandeel van vrouwen op kandidatenlijsten lijkt redelijk constant te stijgen naar een hoogtepunt in 1989. De ontwikkeling van de percentages vrouwen in de Tweede-Kamerfracties en, nog sterker, in de partijbesturen vertoont veel meer een golfbeweging. Het blijkt dat sommige partijen in enig ander jaar tussen 1980 en 1989 een groter percentage vrouwen in bestuur en fractie hadden dan in 1989. Voor de fracties van de vier grote partijen had dat hoogtepunt in verschillende jaren plaats. Voor het CDA in 1981, voor D66 in 1982 en voor de VVD in 1986. Alleen de PvdA-fractie bereikte in 1989 het maximum. Voor de fracties van de PvdA en D66 is, na een daling in 1986, in 1989 weer een stijging te zien.

Dit wisselende patroon is in de nationale partijbesturen nog sterker. Alleen het bestuur van de VVD kende aan het einde van de jaren tachtig het grootste aandeel vrouwen. Voor de andere partijen viel dit hoogtepunt eerder: in 1983 voor de PvdA, in 1983 en 1985 voor de PPR, in 1985 voor de CPN, in 1986 voor het CDA en in 1988 voor de PSP. Met betrekking tot D66 zijn de data niet voor ieder jaar beschikbaar.

Een vergelijking met het aandeel van vrouwen in partijbesturen in 1991 laat zelfs zien dat er voor een meerderheid van de partijen sinds 1989 weer een afname heeft plaatsgevonden (zie Tabel 3). Alleen het CDA

Tabel 2. Aandeel van vrouwen in respectievelijk het totale aantal door de partij gestelde kandidaten voor de Tweede Kamer (k) en het totale aantal zetels van hun partij (TK) (in %), 1977-1989

	1977		1981		1982		1986		1989	
	k	TK	k	TK	k	TK	k	TK	k	TK
CDA	14	10	15	17	18	15	31	13	29	13
VVD	18	18	19	23	17	19	18	30	17	18
PvdA	17	17	18	18	23	21	25	17	39	29
D66	20	25	25	23	23	66	20	22	36	33
PPR	14	33	15	33	34	50	30	50	-	-
PSP	14	0	14	33	35	33	31	100	-	-
CPN	13	0	30	33	53	66	41	-	-	-
GL	-	-	-	-	-	-	-	-	50	50

N.B.: Het betreft hier het percentage vrouwelijke fractieleden op het moment van verkiezing. Mogelijke stijgingen of dalingen van dit percentage door opvolging zijn dus niet in deze tabel opgenomen. Met name voor de regeringspartijen evenwel is het waarschijnlijk dat er na afloop van de kabinetsformatie een stijging van het aandeel van vrouwen heeft plaatsgevonden.

bron:

R. Koole en H. van de Velde, 'The Netherlands', in: R. Katz en P. Mair, eds., *The development of party organizations in Western democracies, 1960-1990. A data handbook*, London, 1992.

vertoont sindsdien een lichte stijging, hoewel de christen-democraten hun eigen hoogste score van 31% in 1986 nog niet hebben geëvenaard. Verder heeft alleen Groen Links in 1991 een groter percentage vrouwen in het landelijk bestuur, vergeleken met haar voorlopers (CPN, PSP en PPR) in de jaren tachtig. Over de hele linie is dus zeker niet van een gestage toename van het aandeel van vrouwen in politieke organen sprake.

Tabel 3. Aandeel van vrouwen in partijbesturen (in %), 1991

CDA	VVD	PvdA	D66	GL
27	23	32	23	47

bron: Vrouwen in politiek en openbaar bestuur, Den Haag, 1991.

3. Ondervertegenwoordiging van vrouwen als partijpolitiek probleem

3.1 Inleiding

In het debat over de vertegenwoordiging van vrouwen in de politiek kunnen de laatste tien jaar twee belangrijke actoren worden onderscheiden. De eerste wordt gevormd door de vrouwenorganisaties die de meeste partijen vanouds in hun gelederen hebben. Leijenaar noemt deze groepen als een factor die de kandidaatstelling van vrouwen voor vertegenwoordigende lichamen beïnvloeden.⁶ Naast het vergroten van het aantal vrouwen in politieke functies hebben deze organisaties echter nog een tweede belangrijke doelstelling, namelijk het beïnvloeden van de standpunten van hun partijen in een richting die zij in het belang van vrouwen achten. Deze doelstelling van belangenbehartiging is in de loop der tijd steeds belangrijker geworden.⁷ In veel gevallen vormt zij de ratio waarom de partijpolitieke vrouwenorganisaties streven naar meer vrouwen in de politiek.

De betrokkenheid van de tweede actor, de overheid, is van recenter datum. Vanaf het einde van de jaren zeventig heeft de overheid verschillende malen 'emancipatieprojecten' in de politieke partijen gesubsidieerd. Aanvankelijk is deze subsidie verleend ter ondersteuning van de vrouwenorganisaties van de partijen. De officiële doelstelling was het bevorderen van de emancipatiedeskundigheid in de politieke partijen. De laatste projectsubsidie, van 1988 tot 1990, was daarentegen niet meer voor de vrouwenorganisatie maar voor de hele partij bestemd. De doelstelling was gewijzigd in het vergroten van het aandeel van vrouwen in politieke functies, waarbij expliciet het middel van positieve actie werd aanbevolen. Positieve actie werd daarbij opgevat als een samenhangend pakket van maatregelen dat erop gericht is de participatie van ondervertegenwoordigde groepen in organisaties te vergroten. Alle partijen, behalve de SGP, hebben van deze subsidie gebruik gemaakt.⁸

In het navolgende wordt dan ook ingegaan op de rol van beide actoren in de discussie over de vertegenwoordiging van vrouwen in de jaren tachtig. In de schets van die discussie zullen per partij aan de orde komen:

- de keuze voor of tegen quoterings en/of streefcijfers;
- de maatregelen die partijen hebben genomen om de vertegenwoordiging van vrouwen te vergroten, waarbij met name wordt ingegaan op de positieve actie-projecten die alle onderzochte partijen aan het eind van de jaren tachtig hebben uitgevoerd.

3.2 Partij van de Arbeid

In 1977 nam het congres van de PvdA een motie van haar vrouwenorganisatie Rooie Vrouwen over, waarin het streven was vastgelegd dat minstens 25% van de plaatsen in partijorganen en op de diverse kandidatenlijsten door vrouwen zou moeten worden bezet. Naar aanleiding van deze motie stelde het partijbestuur een jaar later de commissie 'Aktivering vrouwelijke leden' in. Deze commissie moest voorstellen doen, met name aan gewestelijke en plaatselijke besturen, hoe de doelstelling van 25% ook in de praktijk verwezenlijkt kon worden.

De commissie bestond van 1978 tot ongeveer 1983 en functioneerde problematisch. Al in 1980 klaagde de commissie over interne malaise en een gebrekkige motivatie van de leden.⁹ De belangrijkste concrete activiteit van de commissie was het produceren van een artikelenbundel met suggesties over de participatie van vrouwen in de politiek, gericht op gewesten en afdelingen. De suggesties liepen uiteen van het persoonlijk benaderen van vrouwelijke leden en het stimuleren van vrouwen om deel te nemen aan cursussen, tot het reserveren van geld op afdelingsbegrotingen en het benaderen van afdelingen om 'vrouwvriendelijker' te vergaderen. De commissie raakte daarna al snel verder in de versukkeling, had competentieproblemen met de Rooie Vrouwen en klaagde over het ontbreken van steun vanuit het partijbestuur, dat haar in het leven had geroepen.¹⁰

De houding van de Rooie Vrouwen ten aanzien van deze activeringscommissie was ambivalent. Hoewel juist de Rooie Vrouwen hadden geijverd voor de instelling ervan, waren zij tegelijk bang dat de club in het vaarwater van de vrouwenorganisatie zou komen. Dit was niet alleen een kwestie van taakafbakening, maar in zekere zin ook van verschil in visie. De Rooie Vrouwen waren weliswaar de drijvende kracht geweest achter het opnemen van een streefcijfer in de partijreglementen, maar plaatsten enkele jaren later kanttekeningen bij het streven naar 'meer vrouwen' zonder meer. In een notitie uit 1980 vroeg de kerngroep van de Rooie Vrouwen zich af:

'...Hoe houden wij, als Rooie Vrouwen, een bepaalde greep op een wassend leger van vrouwelijke vertegenwoordigers en kaderleden. Met andere woorden, hoe en in welke mate blijven onze uitgangspunten doordringen tot de in de partij actieve vrouwen, die actief geworden zijn in de partij buiten de Rooie Vrouwen om en die mogelijk de feministische doelstellingen niet onderschrijven. Immers, voor de partij telt bij de berekening het percentage (ja of nee 25%), feministisch of niet.

...Sterft de Rooie Vrouwen-beweging niet in haar eigen

streven (25%-50%), juist doordat vrouwen gaan deelnemen in datgene wat door de commissie Aktivering vrouwelijke leden wordt nagestreefd en daardoor (denk aan de hoeveelheid werk) niet meer beschikbaar zijn voor het Rooie Vrouwen-kader.¹¹

Het dilemma van de Rooie Vrouwen was dus de keuze 'meer vrouwen' of 'meer feministes', terwijl het tegelijk niet in het belang van het voortbestaan van de eigen organisatie werd geacht om al het kader te laten 'doorstromen' naar andere partijgeledingen. Het streven naar meer vrouwen in de vertegenwoordigingen en organen van de partij was voor de Rooie Vrouwen immers slechts één doelstelling, naast het beïnvloeden van het partijbeleid. Dat de vrees van de organisatie om de 'greep' op het vrouwelijk kader te verliezen niet geheel ongegrond was, bewijst het feit dat vanaf halverwege de jaren tachtig, *naast* de structuur van de Rooie Vrouwen, spontaan netwerken van vrouwelijke PvdA-bestuurders en -vertegenwoordigers zijn ontstaan.

Op voorstel van het partijbestuur besloot het congres in 1987 de reglementaire bepaling rond de vertegenwoordiging van vrouwen aan te scherpen tot een bindend quotum van 25% en een streven naar 50% vrouwen op alle niveau's in de partij.¹² Het streven naar 25% was tot dan toe afhankelijk van de goede wil van gewesten en afdelingen en werd dan ook lang niet overal gehaald. Net als in 1977 volgde ook op het opnemen van deze, nu bindende, bepaling weer het startsein voor een ondersteunend beleid, dit keer onder de noemer 'positieve actie'. Evenals de andere politieke partijen ontving de PvdA van 1988-1990 een subsidie van de overheid om de participatie van vrouwen in politieke functies te vergroten.

Dit positieve actie-project stond in de PvdA, evenals in andere partijen, vrijwel geheel in het teken van de gemeenteraadsverkiezingen van 1990. Het project richtte zich op twee zaken. Ten eerste het aanbieden van oriëntatiedagen en een cursus 'vrouwen in de lokale politiek' aan vrouwen, en ten tweede het geven van voorlichting aan gewestelijke besturen over positieve actie.¹³ Deze tweede component bestond vooral daaruit dat 'contactpersonen positieve actie' uit de gewesten meewerkten aan de organisatie van de oriëntatiedagen en deelnemers wierven voor de cursussen. Verder ontvingen de gewesten en afdelingen voorlichtingsmateriaal over het werven van vrouwelijke kandidaten en het opstellen van plaatselijke plannen voor positieve actie. Hoeveel afdelingen daarmee inderdaad iets hebben gedaan, is niet duidelijk. In het algemeen lijkt er in dit project een sterke nadruk te hebben gelegen op het 'opleiden' van vrouwen voor de gemeenteraden.

Bijna eenderde (29,3%) van de zetels die de PvdA bij de gemeenteraads-

verkiezingen van 1990 verkreeg, werd door vrouwen bezet. Dit was een stijging van niet meer dan 1,8% ten opzichte van 1986.¹⁴ Het zetelverlies van de sociaal-democraten verklaart deze geringe toename waarschijnlijk niet of niet geheel. Uit een telefonische enquête die de PvdA ter evaluatie van het positieve actie-project hield onder afdelingsbesturen, blijkt dat in ieder geval voor de onderzochte afdelingen het aandeel van vrouwen bij een gelijk gebleven zeteltal zelfs 2% lager geweest zou zijn.

De inspanningen gericht op de gemeenteraadsverkiezingen in 1990 hebben een vervolg gekregen in een 'Beleidsplan positieve actie voor de jaren 1990-1994', waarin het partijbestuur het bereiken en behouden van een gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen als doelstelling heeft geformuleerd. Het beleid bestaat uit zes onderdelen: informeren en stimuleren van afdelingen; werving en activering van vrouwen; scholing van vrouwen; ondersteuning van vrouwen in politieke functies; selectiemechanismen in de politiek en cultuur van de politiek.

Analoog met de aanbevelingen hierover van de Emancipatieraad probeert het partijbestuur sinds 1991 overeenkomsten te sluiten met de gewestelijke besturen over streefcijfers en te ondernemen activiteiten. De gewesten zouden op hun beurt de uitvoering van positieve actie-maatregelen in afdelingen moeten stimuleren. Dit idee heeft veel weerstand opgeroepen omdat gewestbesturen het zien als te veel bemoeienis met hun interne aangelegenheden. Slechts een minderheid van de gewesten wil ook inderdaad zo'n overeenkomst afsluiten.¹⁵

De positieve actie-campagne richt zich ook nu weer grotendeels op de eerstvolgende gemeenteraadsverkiezingen. Zo zullen er opnieuw cursussen komen voor potentiële vrouwelijke kandidaten. Nieuw is dat er ook een cursus georganiseerd zal worden voor de 'selecteurs' waarin de selectiecriteria en het selectieproces zullen worden belicht vanuit de invalshoek van positieve actie.

De algehele malaise in de PvdA is de laatste twee jaar nogal van invloed geweest op dit stimuleringsbeleid. Niet alleen heeft bij veel leden het idee post gevat dat er door de crisis waarin de partij verkeerde wel belangrijker problemen waren voor de PvdA, ook werden in het hele proces van bezinning en vernieuwing openlijk vraagtekens geplaatst bij het streven naar een grotere vertegenwoordiging van vrouwen. Zo plaatste de commissie-Van Kemenade aanvankelijk in haar rapport kanttekeningen bij het positieve actie-beleid. Dit is uiteindelijk door het partijbestuur niet overgenomen, maar gebleven is de teneur dat 'belangengroepen' zich minder met de selectieprocessen moeten bemoeien, dat 'kwaliteit' het enige selectie criterium voor vertegenwoordigers moet zijn en dat het bevorderen van de participatie van leden in deze tijd van weinig realiteitszin getuigt. Het besluit dat de PvdA naar aanleiding van het rapport heeft genomen om de regionale invloed op de kandidaatstelling voor

landelijke verkiezingen te verminderen, zou echter een grotere vertegenwoordiging van vrouwen juist weer kunnen bevorderen.¹⁶ Gezien de teneur van het rapport van de commissie-Van Kemenade is het verder opmerkelijk dat het partijcongres van de PvdA in december 1992 het quotum voor vrouwen van 25% verhoogde tot eenderde.¹⁷ Wellicht dat op dat moment de rolverdeling tussen landelijk en lokaal kader zich in de PvdA juist aan het veranderen was, waardoor - in tegenstelling tot het gebruikelijke patroon - het lokale kader sterker aanhanger was van bindende bepalingen over de vertegenwoordiging van vrouwen.

Ook de positie van de Rooie Vrouwen stond in het rapport-Van Kemenade ter discussie. De neveninstellingen, waaronder de vrouwenorganisatie, zouden moeten worden beoordeeld op de bijdrage die ze kunnen leveren aan de partijvernieuwing. Verder zou moeten worden onderzocht in hoeverre hun taken ook niet door de reguliere partijorganisatie kunnen worden verricht, of ze niet méér in hun eigen inkomsten kunnen voorzien en of er geen andere inhoudelijke en organisatorische prioriteiten gesteld zouden moeten worden (bijvoorbeeld etnische groepen, ouderen, uitkeringsgerechtigden en het milieu).¹⁸ In dit licht moeten ook de bezuinigingsvoorstellen worden gezien die het partijbestuur in de zomer van 1992 heeft gedaan met betrekking tot de vrouwenorganisatie. Deze voorstellen vormden volgens de Rooie Vrouwen een dusdanige financiële aderlating, dat het in de praktijk zou leiden tot de opheffing van de organisatie.¹⁹ Er is echter overeengekomen dat het budget van de Rooie Vrouwen ongemoeid zal blijven als zij plannen ontwikkelen die een bijdrage leveren aan de 'vernieuwing' van de PvdA.

3.3 Christen Democratisch Appèl

Het aandeel van vrouwen in de confessionele partijen ARP, CHU en KVP is altijd lager geweest dan dat in de niet-confessionele partijen. Herhaalde lobby's van vrouwengroepen in deze partijen voor vrouwelijke kandidaten voor besturen en lijsten leidden er niet toe dat de vertegenwoordiging van vrouwen hoog op de partijagenda's werd genoteerd. In de eerste jaren na de vorming van het CDA in 1980 was dit al niet anders. Het was echter de oververtegenwoordiging van vrouwen in het CDA-electorat die de kwestie meer gewicht gaf. In de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 werd voor het eerst gewezen op de discrepantie tussen het aantal vrouwelijke CDA-kiezers en het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers van de partij.²⁰ In een strategienota over het publiciteitsbeleid van de christen-democraten uit dezelfde periode stond onder het kopje 'De CDA-bestuurder als stereotype':

'Wij hebben het vermoeden ontwikkeld dat er in brede kring een stereotype van de CDA-bestuurder bestaat dat

ruwweg kan worden omschreven als vergrijsd, niet vooruitstrevend, niet daadkrachtig, vaker man dan vrouw.²¹

De nota noemde dit beeld 'uitermate ongewenst, vooral voor de jongere kiezer'. Publicitaire overwegingen gaven in het CDA dus een eerste aanzet tot aandacht voor het gebrek aan vrouwelijk kader. Het ontbreken van voldoende vrouwelijke partijprominenten droeg immers bij aan het stoffige imago waar men juist vanaf wilde.

Enige jaren later, in 1984, sprak de partijraad van het CDA zich naar aanleiding van het rapport *Appel en Weerklank* ervoor uit dat de partij 'veel meer dan thans vrouwen en jongeren opneemt in bestuursorganen en op kandidatenlijsten'.²² De precieze invulling van dit 'veel meer dan thans' was niet duidelijk. Een voorstel dat in 1975 - op instigatie van de Centrale van CH-Vrouwen - door het bestuur van de CHU was gedaan om 20% van de zetels in het federatiebestuur van het CDA voor vrouwen te reserveren, was voortijdig gesneuveld.²³ Ook in latere jaren ging de partij niet over tot de introductie van bindende bepalingen aangaande de vertegenwoordiging van vrouwen in de diverse partijorganen, ondanks de aanhoudende discussie.

Pas in 1988 werd de ondervertegenwoordiging van vrouwen in het CDA een punt van concreet beleid. Een door de overheid gesubsidieerde medewerkster deed toen haar intrede om een plan voor positieve actie te ontwikkelen. In de twee jaar dat dit project duurde kwam er een onderzoek naar de vrouwelijke leden en een beleidsplan positieve actie tot stand. Uit het onderzoek bleek dat vrouwen in 1988 slechts 22,7% van het ledenbestand uitmaakten. Het partijbestuur besloot hierop te streven naar een situatie waarin het percentage door vrouwen beklede partijfuncties een afspiegeling was van hun aandeel in de ledenaanhang. Dit betekende dat op sommige plaatsen reeds sprake was van een 'oververtegenwoordiging' van vrouwen, zoals bijvoorbeeld in de Statenfracties die toen voor 24,7% uit vrouwen bestonden. Elders deed zich een 'lichte ondervertegenwoordiging' voor, bijvoorbeeld in de toenmalige Eerste- en Tweede-Kamerfracties die voor respectievelijk 19,2% en 20,4% uit vrouwen bestonden. Wel diende er ledenwerving onder vrouwen plaats te vinden, totdat het percentage vrouwelijke leden gelijk zou zijn aan het percentage vrouwelijke kiezers (55%).

Ledenwerving was dan ook één van de elementen in het beleidsplan positieve actie dat het CDA-bestuur in 1989 overnam. Het voorstel van de 'Begeleidingscommissie positieve actie' om vrouwen 'bij voldoende geschiktheid' een voorkeursbehandeling te geven, nam het partijbestuur niet over. In plaats daarvan besloot het met kamerkringen (op vrijwillige basis) zogenoemde 'convenanten' af te sluiten waarin doelen, maatregelen en termijnen voor een grotere vertegenwoordiging van vrouwen zijn vastgelegd. Kamerkringen zouden dan hetzelfde kunnen doen met afde-

lingen in hun gebied. Verder werden speciale cursussen deskundigheidsbevordering en politieke vaardigheden voorgesteld, een deskundigenbank voor vrouwen (in aansluiting op het algemene 'human resource project') en een zogenaamd 'gezins'- of partnerlidmaatschap. In verkiezingsprogramma's en speeches zou er meer aandacht voor vrouwen moeten zijn. Bovendien diende het Wetenschappelijk Instituut een studie te verrichten naar een christen-democratisch geïnspireerde emancipatievisie.²⁴ In december 1989 nam de partijraad een resolutie aan die de diverse partijgeledingen opriep de positieve actie-plannen uit te voeren.

Na de afloop van het gesubsidieerde project is de verdere begeleiding van de positieve actie in handen van een commissie, onder verantwoordelijkheid van het partijbestuur. Professionele ondersteuning is niet meer aanwezig. Sindsdien is er een folder voor ledenwerving onder vrouwen uitgebracht en heeft het scholingsinstituut van de partij cursussen voor vrouwen opgezet. De aanbevolen studie naar een christen-democratische emancipatievisie is tot nu toe niet verricht. Van de negentien kamerkringen hebben er tot op heden acht een convenant met het partijbestuur afgesloten. Over de resultaten van het beleid valt nog weinig te zeggen, aangezien men de activiteiten pas in 1994 gaat evalueren.

Bij de ontwikkeling en uitvoering van het positieve actie-beleid is de rol van het Vrouwenberaad - de vrouwenorganisatie van het CDA - beperkt gebleven. Weliswaar hadden er vrouwen uit die kring zitting in de begeleidingscommissie, maar formeel had het Vrouwenberaad geen bemoeienis. Waar het streven naar een grotere vertegenwoordiging van vrouwen althans officieel onomstreden is geworden, geldt dit zeker niet voor alle activiteiten van de vrouwenorganisatie. Het Vrouwenberaad is in het verleden nogal eens in aanvaring gekomen met het partijbestuur, wanneer het eigen standpunten in politieke discussies innam of aandacht vroeg voor 'vrouwenbelangen' in de politiek. In hetzelfde rapport dat een grotere vertegenwoordiging van vrouwen aanbeval, *Appel en Weerklank*, werd het Vrouwenberaad als categorale organisatie impliciet een neiging tot 'enge belangenbehartiging' verweten.²⁵ De vrouwenorganisatie, zo luidde de mening van de partijtop, diende zich te beperken tot de scholing en vorming van vrouwen en was daarmee op te vatten als een voorportaal naar de 'echte' politiek.

3.4 Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Anders dan in de PvdA en het CDA is de geringe vertegenwoordiging van vrouwen in de echelons van de VVD pas een punt van discussie geworden toen de partij van 1988 tot 1990 gebruik maakte van de overheidssubsidie voor een medewerkster positieve actie. Hierdoor kwam de ondervertegenwoordiging van vrouwen voor het eerst hoog op de agenda. Naar aanleiding van een inventarisatie van het aandeel van vrouwen in de

verschillende geledingen besloot het partijbestuur dat:

'tenminste een derde van de functies op natuurlijke wijze door vrouwelijke leden bekleed moeten worden. Op natuurlijke wijze omdat het reglementair strijdig is zulks vast te leggen in bepalingen. Het liberale karakter van de partij en haar dientengevolge tot stand gekomen reglementen, die meer dan ooit uitgaan van het gestalte geven aan de organisatie gebaseerd op een wezenlijke partijdemocratie, verdragen een dergelijke reglementering niet'.²⁶

Evenals het CDA koos de VVD hiermee voor een constructie waarin het aandeel dat vrouwen in de partijfuncties zouden moeten innemen, een afspiegeling vormde van het aandeel van vrouwen in het ledental van de partij (bij de liberalen ook ongeveer eenderde). Bindende maatregelen wees het VVD-bestuur echter af.

De concrete invulling van het positieve actie-project bestond uit het aanbieden van twee cursussen voor vrouwen, gericht op vrouwelijke aspirant-bestuurders en vrouwelijke aspirant-raadsleden. Verder dienden vrouwen te worden gestimuleerd om deel te nemen aan de reguliere kadertrainingen, aangezien die juist een recruiteringsbron zouden vormen.²⁷ Andere aanbevelingen waren om een deskundigenregister van vrouwen op te zetten en om in de publiciteit van de partij meer aandacht te besteden aan vrouwen.²⁸

Na afloop van de subsidieperiode is de uitvoering van verdere maatregelen opgedragen aan een commissie onder verantwoording van het partijbestuur. Aanvankelijk kwam het werk van deze commissie slecht op gang. Het aantreden van de nieuwe partijvoorzitter mevr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut in 1991 gaf echter een nieuwe impuls aan de positieve actie in de VVD. Inmiddels heeft het hoofdbestuur een voorstel aangenomen ter vergroting van de participatie van vrouwen in de gemeenteraadsfracties na de verkiezingen van 1994. Uitgangspunt is nog altijd dat het aandeel van vrouwen in partij- en vertegenwoordigende functies in ieder geval gelijk zou moeten zijn aan hun aandeel in het ledenbestand, in 1991 34%.²⁹ Er zal nu echter gedifferentieerd worden naar kamercentrales, waarbij het percentage vrouwen in gemeenteraadsfracties minimaal gelijk dient te zijn aan het percentage vrouwen in het regionale ledenbestand. Door voorlichting en training zal worden gepoogd het aantal potentiële vrouwelijke kandidaten te vergroten. Verder werden de kamercentrales voorgelicht over de noodzaak van positieve actie. Zij werden geacht dit weer door te geven in hun contacten met de afdelingen. Alle kamercentrales ontvingen een 'deskundigenalmanak' waarin achttienhonderd vrouwelijke partijleden met hun interesses en deskundigheden per regio

staan vermeld.

Net als het VVD-bestuur zijn ook de 'Vrouwen in de VVD', de liberale vrouwenorganisatie, huiverig voor het propageren van dwingende maatregelen voor een grotere vertegenwoordiging van vrouwen. Voorkeursbehandeling van vrouwen wijst de organisatie af uit angst voor het effect dat 'ze alleen gekozen is omdat ze vrouw is'. Steeds weer benadrukt de organisatie dat vrouwen in de partij omhoog moeten komen op basis van hun kwaliteiten. Vanouds houdt de organisatie zich dan ook bezig met de vorming en scholing van vrouwelijke leden. Ook de deskundigenbank die de organisatie sinds 1987 bijhoudt en waar vrouwen voor reguliere partijorganen en -commissies uit geput zouden kunnen worden, past in deze benadering. In de praktijk werd van deze voorziening vrijwel alleen door de vrouwenorganisatie zelf gebruik gemaakt.³⁰

Vanaf het moment in 1977 dat het bestuur van de 'Vrouwen in de VVD' zich verjongde, is de organisatie zich meer gaan bemoeien met de inhoudelijke politiek. Op haar congressen werden sindsdien frequent standpunten ingenomen bij onderwerpen waarin de positie van vrouwen in het geding was. Ook voerde het bestuur geregeld overleg met de VVD-fracties in de Eerste en Tweede Kamer en maakte het de standpunten van de organisatie op cruciale momenten nog eens duidelijk aan partijbestuur, fracties of andere betrokkenen. Deze toegenomen neiging van de vrouwenorganisatie om politieke uitspraken te doen, leidde ertoe dat steeds vaker twijfels werden geuit over haar representativiteit. Aanvankelijk immers kenden de 'Vrouwen in de VVD' een automatisch lidmaatschap, waarbij alle vrouwelijke leden van de VVD geacht werden lid te zijn van deze organisatie. In 1984 moest men omschakelen naar een systeem waarbij belangstellende vrouwen zich expliciet dienden aan te melden. Op deze wijze konden de 'Vrouwen in de VVD' niet meer namens alle vrouwelijke partijleden uitspraken doen.

Het gewicht dat al deze inspanningen van de liberale vrouwenorganisatie uiteindelijk bij de officiële standpuntbepaling van de VVD in de schaal legt, is onduidelijk. Het lijkt erop dat de positie van de 'Vrouwen in de VVD' tamelijk marginaal is, ondanks officiële vertegenwoordigingen in partijraad en hoofdbestuur. Deze laatste vertegenwoordiging veranderde in 1989 overigens van een stemhebbend in een adviserend lidmaatschap.

3.5 Democraten '66

In tegenstelling tot de drie vorige partijen, zijn er in D66 nooit officiële verklaringen afgegeven door partijbestuur of partijcongres, waarin het streven naar een grotere vertegenwoordiging van vrouwen op kandidatenlijsten en in partijorganen is neergelegd. Speciale aandacht voor de positie van vrouwelijke partijleden lijkt in te druisen tegen het idee van

gelijkheid van de seksen, dat de partij zegt aan te hangen. De toenmalige partijleider J. Terlouw verwoordde dit in 1977 als volgt:

'We hebben zelfs nooit geteld hoeveel procent van onze leden vrouwen zijn, want er mag dan biologisch en misschien ook mentaal een groot verschil zijn tussen man en vrouw, maatschappelijk en politiek is er geen enkel verschil.'³¹

In het algemeen werd er aan de ondervertegenwoordiging van vrouwen in D66 dan ook weinig aandacht besteed. Niettemin hebben partijleden af en toe geprobeerd de discussie hierover aan te zwengelen, met name vanaf 1980 uit de kringen van het PEAC (Politiek Emancipatie Activeringscentrum). Hoewel het PEAC uitdrukkelijk geen vrouwenorganisatie is maar een principieel gemengde *emancipatie*organisatie, vervult het binnen D66 wel degelijk de rol die vrouwenorganisaties in de andere partijen vervullen.³² Met de status van adviescommissie van het hoofdbestuur van de partij probeert het de standpuntbepaling van D66 in emancipatiekwesties te beïnvloeden. Het gevraagd of ongevraagd geven van advies wanneer 'de emancipatie van vrouwen en mannen' - zoals het PEAC dat noemt - aan de orde is, was lange tijd de prioriteit. Hiertoe probeerde het PEAC een netwerk van plaatselijke en regionale emancipatiewerkgroepen op te zetten, dat met wisselend succes heeft gefunctioneerd.

Het PEAC bemoeide zich weliswaar van het begin af aan ook met de vertegenwoordiging van vrouwen in de partijgeledingen, maar pas vanaf het einde van de jaren tachtig op meer systematische wijze. Aanvankelijk wilde het PEAC vooral de 'emancipatiedeskundigheid' op allerlei plaatsen in de partij vergroten. Deze emancipatiedeskundigheid zou een toetsingscriterium moeten zijn voor kandidaten voor parlementaire vertegenwoordigingen en voor partijfuncties. Gaandeweg werd echter ook de vertegenwoordiging van vrouwen als zodanig door het PEAC van belang geacht. In 1987 voegde de organisatie aan haar doelstellingen toe:

'Het aantal actieve vrouwen binnen D66 vergroten, mede met het oog op een betere verdeling van bestuurlijke en politieke functies tussen vrouwen en mannen.'³³

Gezien de kandidaatstellingsprocedure in D66, waarbij alle partijleden kandidaten kunnen aanmelden en waarbij alle leden stemmen over de samenstelling van een lijst, neemt dit in de praktijk vooral de vorm aan van lobbyen en van het vragen aan vrouwen zich kandidaat te stellen.³⁴ Partijleden uit de kringen van het PEAC hebben op partijcongressen verschillende keren voorstellen ingediend die de vertegenwoordiging van

vrouwen betroffen. De eerste keer was dat kort na de oprichting van het PEAC in 1979. Op het congres in april 1980 werd voorgesteld om de al genoemde 'emancipatiedeskundigheid' als belangrijk aspect mee te wegen bij de kandidaatselectie en om 'bij gebleken ondervertegenwoordiging van vrouwen in werkgroepen, besturen en vertegenwoordigende lichamen, deze ondervertegenwoordiging eveneens als belangrijk aspect mee te wegen'.³⁵ Hoewel het hoofdbestuur van de partij de motie steunde, werd deze door het congres met tweederde meerderheid verworpen.³⁶ Op uitzonderingsposities zat D66 niet te wachten. Op eerdere partijcongressen was aan een voorstel om 'drempelcursussen' voor vrouwen te organiseren de zinsnede 'en mannen' toegevoegd. Ook was het woord 'vrouwen' in een motie die voorstelde een regeling te treffen om te voorkomen dat financieel afhankelijke vrouwen om deze reden verhinderd zouden zijn zich kandidaat te stellen, gewijzigd in 'minder draagkrachtigen'.³⁷

Blijkbaar was de weerstand tegen een aparte status voor vrouwelijke leden nog altijd groot. In 1988 dienden leden van het PEAC voor de laatste keer een dergelijke motie in op een partijcongres. Dit keer om het hoofdbestuur op te dragen een geslachtsaanduiding in het ledenbestand aan te brengen en op grond van die gegevens vervolgens quoteringen op te stellen voor besturen en kandidatenlijsten. Over deze motie is op het congres echter niet gestemd, aangezien ze was ingediend onder de noemer 'actuele politieke moties'. Aan het congres was eerst de vraag voorgelegd of dit inderdaad een dergelijke motie was en daarover besliste het negatief.³⁸ Een jaar later ging het hoofdbestuur er echter wel toe over een geslachtsaanduiding op te nemen in het ledenbestand. Ongeveer 40% van het aantal leden bleek toen vrouw.

Naarmate het PEAC zich meer bezighield met de vertegenwoordiging van vrouwen in de organen van D66, groeide ook de weerstand tegen zijn activiteiten. Het PEAC zou te eenzijdig aan belangenbehartiging doen, zou zich niet bekommeren om de kwaliteit van bestuurders en vertegenwoordigers en zou in feite overbodig zijn aangezien in D66 iedereen dezelfde kansen en mogelijkheden zou hebben. Zelfs zou het tegen de uitgangspunten van de partij indruisen.³⁹ Zo schreef een vrouwelijk partijlid:

'Binnen een politieke partij zou vanzelfsprekend moeten zijn dat voor vertegenwoordigende of bestuurlijke functies alleen de allerbesten, ongeacht geslacht, in aanmerking komen.

Een aparte vrouwenorganisatie die zich er op toelegt vrouwen voor allerlei functies te pushen, berokkent zo'n partij schade. En vooral voor D66 is dat een kwalijke zaak, want D66 is mede opgericht om een halt toe te roepen aan een verstikte politieke cultuur waarin het

begrip democratie uitgehold werd tot het rituele steekspel van de diverse belangengroeperingen, maar het PEAC doet precies dat.⁴⁰

Hoewel het PEAC formeel een adviescommissie van het bestuur van de partij is, bleef zijn positie nogal marginaal. Het hoofdbestuur vroeg vrijwel nooit om advies, voorstellen van het PEAC werden niet overgenomen of verdwenen onbehandeld van tafel en de geldmiddelen die beschikbaar werden gesteld, waren minimaal. In 1991 riep het PEAC het bestuur van D66 op om in navolging van andere partijen een plan te ontwikkelen om de participatie van vrouwen in de partij te vergroten. Het bestuur reageerde echter niet op deze oproep. Het lijkt er zo op dat in D66 de aandacht voor de vertegenwoordiging van vrouwen zich goeddeels beperkt tot de kringen van het PEAC.

Vanaf het eind van de jaren tachtig richt het PEAC zich, net als vrouwenorganisaties in andere partijen, ook op de vorming en scholing van vrouwelijke leden. De overheidssubsidie van 1988 tot 1990 is besteed aan het scholen van vrouwen voor de gemeenteraden. Ondanks de verkiezingswinst van de partij, die ook 'onverwachte' kandidaten uit de lagere regionen van de lijsten in de raden bracht, steeg het aandeel van vrouwen in de D66-fracties in de gemeenteraden toch slechts van 26,5% naar 28%.⁴¹

3.6 Groen Links

Toen in november 1990 PPR, PSP, CPN en EVP na anderhalf jaar van vergaande - electorale - samenwerking fuseerden tot Groen Links, was de bloei van het feminisme in die partijen alweer over zijn hoogtepunt heen. In de eerstgenoemde drie partijen hadden vrouwengroepen de thema's van de vrouwenbeweging uit de jaren zeventig op de politieke agenda gebracht. Tijdens de 'feminisme-congressen' die elk van de drie in de eerste helft van de jaren tachtig heeft gehouden, waren feministische uitgangspunten en eisen overgenomen. Over de vergroting van het aandeel van vrouwen in de eigen gelederen hadden PSP, CPN en PPR meer of minder bindende uitspraken gedaan.⁴²

Aanvankelijk achtten de vrouwengroepen binnen radicaal links het beïnvloeden van de partijstandpunten van meer belang dan de getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen in die partijen. In de loop van de jaren tachtig veranderde dit echter. Mede onder invloed van de door de overheid gesubsidieerde emancipatieprojecten kwam het aandeel van vrouwen in de eigen organisaties meer centraal te staan.

In het kader van de positieve actie-projecten van 1988 tot 1990 besloten de besturen van CPN, PSP en PPR ernaar te streven dat vrouwen respectievelijk 40%, 40% en 33% van de plaatsen op de lijsten voor de

gemeenteraadsverkiezingen van 1990 zouden bezetten. De invulling van de projecten bestond enerzijds uit scholing van vrouwen en anderzijds uit voorlichting aan afdelingen over positieve actie. Die voorlichting moest bestaan uit suggesties aan afdelingen hoe het aandeel van vrouwen te vergroten. Zij liep uiteen van 'het actief benaderen van vrouwen' en 'het aanbieden van kinderopvang' tot 'op een andere manier vergaderen'.⁴³ Uit de evaluatie bleek echter dat niet meer dan zo'n 20% van de afdelingen inderdaad activiteiten had ondernomen in het kader van de positieve actie.⁴⁴ Na de gemeenteraadsverkiezingen in 1990 bestonden de fracties van Groen Links voor 37% uit vrouwen, wat een stijging was van tien procent in vergelijking met de gezamenlijke resultaten van PPR, PSP en CPN in 1986.

De officiële vorming van Groen Links was inmiddels aanleiding geweest voor een lobby om bepalingen in de nieuwe partijreglementen op te nemen betreffende de evenredige vertegenwoordiging van vrouwen en mannen in partijorganen en op kandidatenlijsten. Op het formele oprichtingscongres van Groen Links in november 1990 deed het al geconstitueerde 'vrouwenoverleg' voorstellen om die gelijke vertegenwoordiging in de nieuwe statuten op te nemen.⁴⁵ Het congres achtte dit geen onderwerp dat statutair geregeld diende te worden en verwees de voorstellen naar het volgende congres, waar het huishoudelijk reglement aangenomen zou worden. In het ontwerp-reglement dat het partijbestuur in 1991 aan het congres voorlegde, was de evenredige vertegenwoordiging van vrouwen en mannen opgenomen, evenals overigens een regeling met betrekking tot de vertegenwoordiging van migranten in de partijgeledingen. Wat betreft de vertegenwoordiging van vrouwen was het uitgangspunt een aandeel van 50% in alle partijorganen en op kandidatenlijsten. Sancties bij het niet naleven ervan waren niet opgenomen.⁴⁶

In de maanden voorafgaande aan het congres brandde de discussie over 'wel of geen quotering' los in de partij.⁴⁷ Tegenstanders meenden dat quotering in Groen Links overbodig was en dat het de kwaliteit van bestuurders en vertegenwoordigers zou aantasten. Bovendien zou het indruisen tegen de toenemende individualisering en getuigen van centralisme en het opleggen van dwang. Het partijbestuur achtte vervolgens de weerstand dermate groot dat het besloot zijn eigen ontwerp te wijzigen. Het nieuwe voorstel luidde dat er *gestreefd* diende te worden naar een gelijke vertegenwoordiging van vrouwen en mannen. De keuze tussen 'quotering' en 'streefcijfers' door het partijcongres viel in het voordeel van het laatste uit.

Net als in de meeste andere partijen, heeft het positieve actie-project dat tussen 1988 en 1990 in CPN, PPR en PSP bestond, ook in Groen Links een vervolg gekregen. Enerzijds in de oprichting van een 'vrouwenbu-

reau', dat ondersteuning moet bieden aan de vrouwenactiviteiten in Groen Links; anderzijds in het aannemen van een 'beleidsplan positieve actie' door het partijbestuur. Er is een provinciaal netwerk van 'contact-personen positieve actie' in het leven geroepen, die afdelingen in hun gebied moeten gaan begeleiden bij het vergroten van de vertegenwoordiging van vrouwen. Ook werd een enquête onder de afdelingen verspreid om het aandeel van vrouwen te inventariseren. Met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 introduceerde ook Groen Links het contract-model tussen verschillende partijgremia, in de vorm van positieve actie-overeenkomsten tussen partijbestuur en afdelingen. Voorgenomen zijn verder oriëntatiecursussen voor vrouwen, voorlichting aan afdelingen en een studiedag voor lokale selecteurs. Tot slot verleent de pas opgezette 'kaderschool' bij de selectie voorrang aan vrouwen.⁴⁸

4. Evaluatie

Gezien de ideologische verschillen tussen de Nederlandse politieke partijen, zouden aanzienlijke variaties te verwachten zijn in hun houding ten aanzien van de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de eigen organisaties. De kleine orthodox-christelijke partijen buiten beschouwing gelaten, gaat deze verwachting echter slechts ten dele op. Er is weliswaar verband te bespeuren tussen de links/rechts-dimensie enerzijds en het al of niet adopteren van quota en het tijdstip waarop de kwestie in discussie kwam anderzijds, maar de invulling van het zogenaamde positieve actie-beleid vertoont in alle hier onderzochte partijen dezelfde kenmerken. Dit is waarschijnlijk een gevolg van de overheidsbemoeienis met dit onderwerp.

De meeste partijen wijzen het reglementair vastleggen van enig bindend percentage van vrouwen in partijorganen en op lijsten af. Van de Nederlandse partijen heeft alleen de PvdA besloten tot een dergelijk quotum, dat van 1987 tot 1992 25% bedroeg en tijdens het partijcongres in december 1992 werd verhoogd tot 33%. Van de andere vier partijen hebben de VVD, het CDA en Groen Links gekozen voor een streefcijfer. Alleen Groen Links heeft dit streefcijfer ook vastgelegd in de partijreglementen; in het CDA en de VVD heeft het de status van een partijbestuursbesluit. De hoogte van de gehanteerde streefcijfers varieert. Het CDA en de VVD baseren zich bij het bepalen van dit cijfer op het 'afspiegelingscriterium', waarbij het aandeel van vrouwen in hun ledenbestand bepalend is. Dit is nogal opmerkelijk, aangezien zij hiermee impliciet gekozen lijken te hebben voor de visie dat partijen allereerst hun *leden* vertegenwoordigen in plaats van hun *kiezers*.

D66 heeft, als enige van de onderzochte partijen, tot nu toe geen enkel streefcijfer vastgesteld. Dit valt waarschijnlijk voor een groot deel te herleiden tot haar ideologische opvattingen over de gelijkheid van de

seksen, waarbij het aannemen van streefcijfers voor vrouwen als een vorm van discriminatie wordt opgevat. Voor een ander deel zou een liberaal getinte afkeer van regelgeving voor de eigen organisatie een rol kunnen spelen. Immers, in de VVD werd het afwijzen van quota gemotiveerd door te verwijzen naar het liberale karakter van de partij.

De meeste partijen hebben gekozen voor het ontwerpen van een pakket van maatregelen dat het aandeel van vrouwen zou moeten vergroten. Dit gebeurt de laatste jaren onder de noemer 'positieve actie' maar soms, zoals in de PvdA, ook al eerder onder de vlag 'aktivering van vrouwelijke leden'.

De stimulerende rol van de overheid bij het ontwikkelen van dergelijke maatregelen is evident. De door de overheid gesubsidieerde emancipatieprojecten in de jaren tachtig hebben een belangrijke impuls gegeven aan het op de agenda komen of houden van de problematiek van de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de partijen. Dit geldt het sterkst voor het CDA en de VVD, waar zonder deze projecten waarschijnlijk geen maatregelen op dit punt zouden zijn (voor)genomen. In de PvdA en in de voorlopers van Groen Links hadden de vrouwenorganisaties deze kwestie al eerder tot onderwerp van partijdebat gemaakt. Toch betekenden de emancipatieprojecten ook voor die partijen een opleving van de aandacht voor de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de eigen gelederen. Alleen D66 heeft nog geen noodzaak gezien voor een eigen beleid op dit punt, ofschoon wel gebruik werd gemaakt van de subsidiemogelijkheid.

De 'voortrekkende' rol van de overheid is uiteraard opmerkelijk. Immers, idealiter zijn in het politieke bestel toch juist partijen de initiatoren ten aanzien van overheidsbeleid in plaats van andersom. Verder zijn bewindslieden en kamerleden zelf afkomstig uit de partijpolitiek, wat de vraag oproept waarom zij kiezen voor een 'externe' beïnvloeding van hun eigen organisaties in plaats van voor een interne. Desalniettemin blijft de stimulerende werking die in de jaren tachtig van de overheidsbemoeienis met de politieke partijen is uitgegaan in het streven naar meer vrouwen in de politiek, een feit.

Het succes van het beleid lijkt tot nu toe echter vrij twijfelachtig. De stijging van het percentage vrouwelijke gemeenteraadsleden in 1990, waartoe de overheidssubsidie in de partijen is aangewend, was gering. Een vergelijking van de percentages vrouwelijke raadsleden per partij na de verkiezingen van respectievelijk 1986 en 1990 levert het volgende beeld op (zie Tabel 4).

Deze geringe groei is waarschijnlijk deels toe te schrijven aan de lage streefcijfers die het merendeel van de partijen hanteerde. Immers, van een cijfer dat ook zonder inspanning al bijna gehaald wordt, zal geen

Tabel 4. *Aandeel van vrouwen in gemeenteraden (in %), 1986-1990*

	1986	1990	Stijging
CDA	16	20	+ 4
VVD	23	25	+ 2
D66	26,5	28	+ 1,5
PvdA	27,5	29	+ 1,5
GL	26,5	39	+ 12,5

N.B.: Het percentage van Groen Links in 1986 is het gemiddelde van PPR, PSP en CPN in dat jaar.

bron:

Statistiek der verkiezingen 1990. Gemeenteraden, 21 maart, Voorburg/Heerlen, 1991.

sterke stimulans uitgaan. Zo haalde bijvoorbeeld de PvdA ook in 1986 al het verplichte quotum van 25%, terwijl de partij voor 1990 - naast het algemeen geformuleerde streven van 50% - geen nadere doelstelling bepaalde. De enige partij die in 1990 wel een flinke groei van het percentage vrouwelijke raadsleden vertoonde, Groen Links, had inderdaad een hoog streefcijfer vastgesteld.

Van meer invloed dan de hoogte van het gehanteerde streefcijfer op het slagen van het beleid is echter de decentrale organisatiestructuur van de Nederlandse partijen. Het positieve actie-beleid wordt op het landelijke niveau uitgedacht en een centraal orgaan als het partijbestuur stelt de doelstelling ervan vast. Toch dient het beleid vooral op het lokale niveau vorm te krijgen. Het ontbreekt de landelijke gremia aan bevoegdheden om in te grijpen in de gang van zaken in de afdelingen, die in de Nederlandse partijorganisaties een grote mate van autonomie hebben. De nationale partijbesturen kunnen dus wel hun eigen streefcijfers en beleidsdoeleinden aanvaarden, voor de feitelijke realisering ervan zijn ze afhankelijk van de 'goede wil' op een niveau dat zich voor een groot deel aan hun invloed onttrekt. Om deze onzekerheid te verminderen hebben na 1990 alle partijen het regionale niveau in hun organisatie ingezet als schakel tussen het centraal uitgedachte positieve actie-beleid en het lokale niveau. Deze aanpak kent echter nog steeds een oncontroleerbare factor: welke garantie is er dat de regio's de plannen inderdaad zullen uitvoeren? De animo van de regionale organisaties van PvdA en CDA om met hun partijbesturen duidelijke overeenkomsten over het aandeel van

vrouwen af te sluiten, is bijvoorbeeld niet erg groot.

Niet alleen wat betreft het *succes* van het positieve actie-beleid, maar ook wat betreft de *inhoud* van de maatregelen zijn er grote overeenkomsten tussen de diverse partijen. Alle partijen organiseren cursussen speciaal voor vrouwen, inventariseren van tijd tot tijd het aantal vrouwen in hun organisatie, produceren voorlichtingsfolders voor vrouwen en voor afdelingen en trachten op de een of andere manier overeenkomsten te sluiten over de vertegenwoordiging van vrouwen met regionale en lokale partijorganen. Het beleid vertoont in alle partijen een aantal gemeenschappelijke kenmerken en dientengevolge ook een aantal gemeenschappelijke knelpunten. Deze worden hieronder beschreven.

achterstand als centraal probleem

Veel van de maatregelen die partijen nemen om de vertegenwoordiging van vrouwen te vergroten, zijn erop gericht vrouwen te activeren en te stimuleren en hen te scholen voor politieke functies. Veelal neemt dit de vorm aan van vaardigheidstrainingen waarin vrouwen bijvoorbeeld geschoold worden in het spreken in het openbaar, in onderhandelen en in vergadertechnieken. Hiermee lijkt het uitgangspunt impliciet te zijn dat de ondervertegenwoordiging van vrouwen vooral is toe te schrijven aan hun geringe activiteit, kennis en vaardigheid op politiek gebied. Dit lijkt een vrij eenzijdige benadering van het probleem. Uiteraard zijn zaken als maatschappelijke rolverdeling en socialisatie, die het niveau van politieke activiteit beïnvloeden, van belang. Steeds meer blijkt echter dat juist kenmerken van het politieke systeem zelf, zoals selectieprocedures en selectiecriteria, beslissende factoren zijn voor het aandeel van vrouwen in de politiek.⁴⁹ Die aspecten blijven in de partijen doorgaans ongemoeid. Alleen de PvdA en Groen Links zijn voornemens om via voorlichting aan lokale selecteurs de werking van selectiecriteria inzichtelijk te maken. Dit zou erop kunnen wijzen dat de partijen aan de linkerzijde van het politieke spectrum iets meer dan de andere geneigd zijn aan deze factoren aandacht te besteden. Ook heeft de PvdA haar selectieprocedure voor de Tweede-Kamerverkiezingen onlangs meer gecentraliseerd, wat het aandeel van vrouwen op dat niveau zou kunnen verhogen. Deze beslissing had echter op zich niet veel te maken met de wens meer vrouwen af te vaardigen.

De dominante perceptie van vrouwen als 'achterstandsgroep' verklaart ook de vrij algemene verwerping van maatregelen als quoterings of voorkeursbehandeling van vrouwen. Deze achterstand wordt impliciet niet alleen uitgelegd als een getalsmatig gegeven, maar ook als een inhoudelijk kenmerk. Het steeds opnieuw organiseren van extra scholing voor vrouwelijke partijleden suggereert immers dat zij vooral een inhoudelijke

achterstand hebben op hun mannelijke partijgenoten. Geschiktheid voor een politieke functie wordt daarmee een kwaliteit die vrouwen in hun algemeenheid nog moeten verwerven. Waar zo 'vrouwen' en 'geschiktheid' twee elkaar uitsluitende grootheden lijken te worden, is het verwerpen van middelen als quoterings niet verwonderlijk. In dit verband is het opvallend dat argumenten van 'geschiktheid' en 'kwaliteit' wel opduiken in partijdebatten over quoterings en voorkeursbehandeling van vrouwen, maar dat in geen van de partijen duidelijke richtlijnen zijn wat er onder deze begrippen wordt verstaan.

concentratie op het lokale niveau

Veel van de positieve actie-inspanningen zijn gericht op de afdelingen, wat natuurlijk voor de hand ligt vanuit de decentrale organisatiestructuur. In concreto neemt het meestal de vorm aan van voorlichting en mentaliteitsbeïnvloeding, soms ook van suggesties welke maatregelen zij in hun organisatie kunnen nemen om de deelname van vrouwen te bevorderen. De keuze voor de afdelingen als object van beleid lijkt echter ook te steunen op de veronderstelling dat een groter aantal vrouwen op dat niveau, vanzelf zal leiden tot meer vrouwen op de andere niveaus. Een specifiek beleid om het aandeel van vrouwen in landelijke besturen, commissies en fracties te verhogen, voeren de partijen in ieder geval niet. Toch blijkt ook op het nationale niveau de gestage toename van het percentage vrouwen niet voor alle partijen vanzelfsprekend te zijn (zie de Tabellen 1, 2 en 3).

Het handhaven van de veronderstelling van 'doorstroming' zou kunnen verklaren dat de meeste partijen na 1990 het vergroten van het aandeel van vrouwelijke kandidaten bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1994 als nieuwe doelstelling zijn gaan hanteren. Het is echter niet duidelijk in hoeverre deze veronderstelde 'doorstroming' ook inderdaad plaatsvindt. Ook het geringe succes van de positieve actie-plannen op het lokale niveau zelf doet het een en ander af aan de veronderstelling van 'doorstroming'.

integratie van het beleid in de reguliere partijstructuur

In alle partijen die anno 1992 een positieve actie-beleid voeren, is het landelijk bestuur van de partij de eindverantwoordelijke. Ook bij de uitvoering van onderdelen van het beleid maken de partijen zoveel mogelijk gebruik van reguliere kanalen in hun organisatie, zoals regionale besturen of scholings- en vormingsinstituten. Hiermee is het streven naar meer vrouwen in partijfuncties niet langer uitsluitend een zaak van enigerlei 'vrouwenlobby', maar is het, in ieder geval op papier, een zaak van de gehele partijorganisatie geworden. Deze verschuiving van het issue

'vertegenwoordiging van vrouwen' van de vrouwenorganisaties naar de reguliere partijorganisaties is een direct gevolg van de overheidsbemoeienis aan het eind van de jaren tachtig. In hoeverre ook de daadwerkelijke inzet en betrokkenheid van alle reguliere kanalen even groot is, is uiteraard een andere kwestie.

verzwakking van de vrouwenorganisaties

In nauwe samenhang met het vorige punt, valt er een verandering in de positie van de vrouwenorganisaties te signaleren. Het recruterende en scholen van vrouwen voor politieke functies was vanouds één van de bestaansgronden van de politieke vrouwenorganisaties. Het vormde doorgaans zelfs hun algemeen aanvaarde reden van bestaan. Het overnemen van deze taken door andere partijorganen zou daarom een verzwakking van hun positie in de partijorganisatie kunnen betekenen en wellicht, op den duur, een groeiende twijfel aan hun legitimiteit. De andere doelstelling van de vrouwenorganisaties, het innemen van standpunten en het beïnvloeden van partijbeleid, is immers in de partijen veel meer omstreden. Juist op grond van die doelstelling is hen geregeld een gebrek aan representativiteit en een eenzijdige gerichtheid op belangenbehartiging verweten. Ook in de afgelopen tien jaar is de positie van de vrouwenorganisaties in diverse partijen ter discussie gesteld, bij reglementswijzigingen of in discussies over politieke strategie of organisatorische vernieuwing.

depolitisering

Met de verschuiving van de kwestie van de ondervertegenwoordiging van vrouwen van de vrouwenorganisaties naar de reguliere partijorganen, lijkt de neiging te ontstaan dit issue niet (meer) te beschouwen als een politiek probleem, maar als een organisatorische aangelegenheid. Wanneer de juiste organisatorische maatregelen - al of niet door een professionele medewerker - worden genomen, dan neemt het aandeel van vrouwen vanzelf toe, zo lijkt het uitgangspunt. Vragen over macht en invloed, over het waarom van het streven naar meer vrouwen in de politiek en over het inleveren van posities door mannelijke partijgenoten worden nauwelijks gesteld.

Verder zijn de maatregelen van de reguliere partijorganisatie louter gericht op de kwantitatieve doelstelling, het vergroten van het aantal vrouwen in de politiek. Dit is uiteraard geheel in overeenstemming met de doelstelling van het overheidsbeleid om de participatie van vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur te doen toenemen. De inhoudelijke kant van de representatie, zoals voorheen door de vrouwenorganisaties verwoord door middel van de beïnvloeding van partijstandpunten en het

aandacht vragen voor specifieke vrouwenbelangen, lijkt uit het vizier te zijn verdwenen.

Het is opvallend dat een aantal kenmerken van het positieve actie-beleid in de politieke partijen overeenkomt met die van het algemene emancipatiebeleid dat de overheid voert. Keuzenkamp en Teunissen signaleren dat in dit beleid de achterstand van vrouwen en meisjes ten opzichte van mannen en jongens als probleem centraal staat.⁵⁰ Het beleid is er dan ook op gericht om vrouwen 'geschikt' te maken voor de activiteiten die mannen traditioneel verrichten. Iets vergelijkbaars is te zien in de positieve actie-projecten van de politieke partijen. Vrouwelijke partijleden moeten 'geschikt' gemaakt worden voor de politiek, zonder dat het functioneren van de politiek en van de eigen partij ter discussie staat. Ook de voorkeur van de partijen voor 'zachte' beleidsmiddelen als voorlichting en mentaliteitsbeïnvloeding stemt overeen met de instrumenten die de overheid placht in te zetten in haar emancipatiebeleid.

Met de eenzijdige gerichtheid op kwantitatieve doeleinden zou in de partijen iets vergelijkbaars kunnen plaatsvinden als wat de politicologe Outshoorn voor het emancipatiebeleid van de overheid 'issue-verwording' noemt.⁵¹ Zij schetst dat de vrouwenbeweging de politiek oorspronkelijk bestoekte op een veelheid van terreinen. Hierbij ging het niet alleen om het getalsmatige aandeel van vrouwen, maar ook om het inhoudelijke functioneren van bijvoorbeeld de arbeidsmarkt, het onderwijs, of de politiek en het openbaar bestuur. In het emancipatiebeleid van de overheid werd echter een grotere participatie van vrouwen steeds meer een doel op zichzelf. De voorwaarden waaronder vrouwen op diverse maatschappelijke terreinen geacht werden te participeren, kwamen geleidelijk aan buiten de discussie te staan. Binnen de politieke partijen waren het voornamelijk de vrouwenorganisaties die de maatschappelijke positie van vrouwen ook inhoudelijk wilden bespreken. Nu hun positie zwakker wordt omdat hun meest gelegitimeerde bestaansgrond - het recruterende en scholen van vrouwelijke leden voor politieke functies - door de reguliere organisatie is overgenomen, zou dit issue - in bredere zin dan het kwantitatieve aandeel van vrouwen - uit de aandacht van de partijen kunnen verdwijnen.

5. Conclusie

Samenvattend kan worden gesteld dat de getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen in de jaren tachtig een vaste plek op de agenda's van de politieke partijen heeft gekregen. De meeste partijen zijn echter wars van bindende bepalingen. Het merendeel van hen voert een beleid om het aandeel van vrouwen binnen de partij te vergroten, vooralsnog evenwel met wisselend succes. De overheid heeft hierbij een voortrek-

kersrol gespeeld en nam zo het issue van de getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen min of meer over van de vrouwenorganisaties.

De inhoud van het gevoerde positieve actie-beleid komt in grote lijnen voor alle partijen overeen. Daarbij vertoont het een aantal frappante overeenkomsten met het algemene emancipatiebeleid van de overheid, zoals de voorkeur voor zachte beleidsinstrumenten als voorlichting en het aanmerken van de achterstand van vrouwen als het centrale probleem. Selectieprocedures en selectiecriteria blijven in het verband van de positieve actie voor het overgrote deel buiten de discussie. Een belangrijk neveneffect van het beleid zoals dat in de partijen gevoerd is, is de depolitisering van het probleem van de ondervertegenwoordiging van vrouwen. De toenemende concentratie op de getalsmatige participatie van vrouwen gaat hand in hand met een verdere verzwakking van de vrouwenorganisaties en zou op langere termijn kunnen betekenen dat binnen de partijen de aandacht voor de positie van vrouwen als breder politiek issue, verdwijnt.

noten

1. De in dit artikel gebruikte gegevens zijn verzameld in het kader van een door NWO gefinancierd onderzoek naar de integratie van vrouwen in politieke partijen in de periode 1919-1990.

Met dank aan de deelnemers aan de workshop 'Het vrouwenvraagstuk in de politiek: actoren en beleid' van het Politicologenetmaal van 4 en 5 juni 1992, voor hun nuttige suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

2. Dit mondde uit in een advies van de Emancipatieraad aan het kabinet, getiteld: *Vrouwen in politiek en openbaar bestuur*, Den Haag, 1991.

3. De reden hiervoor is gelegen in de zeer minimale aanwezigheid van vrouwen in GPV, SGP en RPF. Maatschappelijke en politieke participatie van vrouwen druist in uiteenlopende mate in tegen de grondbeginselen van deze partijen. De SGP kwam juist in 1992 in het nieuws wegens interne strubbelingen rond het afwijzen van vrouwelijke leden. Zie voor de ontwikkelingen in deze partijen: N. Dukker, *Niet gelijk maar gelijkwaardig. De integratie van vrouwen in de SGP, het GPV en de RPF*. Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1992.

4. H. van de Velde, 'European Parties and the Representation of Women'. Paper presented to the workshop 'Democracies and the Organization of Political Parties' at the ECPR Joint Sessions, Limerick, 1992.

5. Het betreft hier gegevens over Oostenrijk, België, Denemarken, Finland, Groot-Brittannië, Duitsland, Nederland, Zweden, Noorwegen, Ierland en Italië, zoals opgenomen in R. Katz en P. Mair, red., *The development of party organizations in Western democracies, 1960-1990. A data handbook*, London, 1992.

6. M. Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en*

mannen in Nederland, 1918-1988, Den Haag, 1989, 141.

7. H. van de Velde en M. Leijenaar, *Women's acces to political parties: the Netherlands*, Nijmegen, 1991.

8. Hoewel GPV en RPF de doelstellingen van het overheidsbeleid op dit terrein niet onderschrijven, hebben ook deze partijen gebruik gemaakt van deze inkomstenbron. Zij organiseerden van de subsidies respectievelijk vaardigheidskursussen voor vrouwen en een, voor mannen en vrouwen toegankelijke, cursus over het emancipatiebeleid van de overheid. Zie N. Dukker, *op.cit.*

9. Verslag commissie 'Aktivering vrouwelijke leden' 1980; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam; PvdA-archief, inv. nr. Com. 29, 1980.

10. Discussiestuk werkgroep 'Aktivering vrouwelijke leden', d.d. 31 mei 1983; IISG, PvdA-Archief, inv. nr. Com. 29, 1983.

11. Notitie kerngroep Rooie Vrouwen, 4 februari 1980; IISG, PvdA-archief, inv. nr. CO8, 1980.

12. Statuten PvdA art. 12., 1989.

13. *Positieve actie in de PvdA. Verslag van een onderzoek naar positieve actie bij de gemeenteraadsverkiezingen 1990*, Amsterdam, 1990, 6.

14. *Statistiek der verkiezingen 1990. Gemeenteraden, 21 maart*, Voorburg/Heerlen, 1991.

15. Mondelinge informatie medewerkster positieve actie PvdA op 11 mei 1992.

16. Landelijk partijkader spreekt zich, zo blijkt uit onderzoek, eerder uit voor een evenwichtige man-vrouw verdeling op kandidatenlijsten dan regionaal of lokaal kader. Zie Leijenaar, *op.cit.*, 136-138.

17. Het partijcongres aanvaardde een, door het partijbestuur negatief geadviseerd, amendement van de afdelingen Diemen en Zwolle op artikel 9 van het Huishoudelijk Reglement. Zie voor de tekst: *Beschrijvingsbrief voor het 24ste congres van de Partij van de Arbeid*, 12 december 1992, discussiepunt 31, p. 25.

18. Rapport commissie-Van Kemenade, *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA*, Amsterdam, 1991, deel I, 12.

19. Door middel van advertenties in dagbladen mobiliseerde het bestuur van de vrouwenorganisatie op korte termijn haar achterban voor een protestbijeenkomst.

20. 'Evaluatie campagne 1981'; Algemeen Rijksarchief (ARA), Den Haag; CDA-archief 1980-1986, inv. nr. 24.

21. 'Strategienota van de Nationale Publiciteitsonderneming'; ARA, CDA-archief 1980-1986, inv. nr. 24.

22. Partijraad CDA, 18 en 19 mei 1984; ARA, CDA-archief 1980-1986.

23. ARA; CHU-archief (hoofdbestuur), inv. nr. 29.

24. 'Voorstel voor een beleidsplan positieve actie', zoals opgenomen in het door de 'Bestuurscommissie Positieve Actie' opgestelde rapport

Vrouwen en mannen van de partij. Een onderzoek in het kader van de uitvoering van een positieve-actiebeleid voor vrouwen in het CDA, Den Haag, 1989, 120-144.

25. *Appèl en weerklank. Rapport over overtuiging en organisatie van het CDA*, Den Haag, 1983, 15.

26. Notulen Hoofdbestuur VVD, 20 juni 1988; Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), Groningen; VVD-archief, inv. nr. 1161.

27. 'Nota inzake een plan voor positieve actie t.b.v. de positie van de vrouwelijke leden van de VVD'.

28. *Beleidsplan positieve actie VVD*, Den Haag, 1989.

29. In het nieuwe voorstel staat echter wel de noodzaak van ledenwerving onder vrouwen genoemd. Zie *Voorstel ter vergroting van de participatie van vrouwen in de gemeenteraadsfracties in 1994*, 1992.

30. Volgens mondelinge informatie van de secretaris van de 'Vrouwen in de VVD', januari 1989.

31. Verslag radio-rede J. Terlouw d.d. 13 april 1977 in: *Democraat*, 10 (1977), 4 (mei), 5-6.

32. Ondanks het principiële gemengde karakter van het PEAC, is de betrokkenheid van mannen bij de commissie altijd gering gebleven. De vraag of het PEAC zich moest omvormen tot een officiële vrouwenorganisatie is diverse keren aan de orde geweest, maar steeds besliste zijn achterban negatief. Gevreesd werd dat een aparte organisatie de vrouwen in een isolement zou brengen. Ook de opeenvolgende besturen van D66 zouden met die ontwikkeling niet gelukkig zijn geweest. Zie: M.L. Tiesinga, 'D66 en emancipatie: een kijkje in de keuken', in: M.L. Tiesinga, red., *Emancipatie in de jaren negentig*, Zutphen, 1991, 13-42.

33. *Democraat*, 20 (1987), 7 (sep.), 14.

34. Sinds 1982 brengt voor de samenstelling van de lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen een onafhankelijke commissie een stemadvies uit aan de leden.

35. Motie nr. 53 op de Algemene Ledenvergadering van D66, 25 en 26 april 1980, aanwezig in partijarchief op D66-secretariaat (sinds 1992 gedeponneerd op het DNPP).

36. 'Congresimpressies', in: *Democraat*, 13 (1980), 5 (mei), 8-9.

37. Zie resp. *Democraat*, 11 (1978), 5 (juni); en het verslag van de Algemene Ledenvergadering van D66 op 20 maart 1982 in: *Democraat*, 15 (1982), 3 (april).

38. Verslag ALV D66, 29 oktober 1988; aanwezig in partijarchief op D66-secretariaat (sinds 1992 gedeponneerd op het DNPP).

39. Getuige enige terugkerende argumentaties in de ingezonden brievenrubriek in *Democraat* in de periode 1985-1991.

40. *PEAC-bulletin*, mei 1988.

41. *Statistiek der verkiezingen 1990*.

42. Zo had de PPR in haar laatste reglementen het uitgangspunt van gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen opgenomen en had het congres van de CPN bij het samenstellen van kandidatenlijsten in 1982 en 1986 op ad hoc basis besloten tot een gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen.
43. M. Kuijs, red., *Het verschil dat gelijkheid maakt. Evaluatie van twee jaar positieve actie beleid voor vrouwen in CPN, PPR en PSP, 1988-1990*, Amsterdam, 1990.
44. *Ibidem*, 29.
45. Congresstukken Groen Links, 25 oktober 1990. Naar analogie van de vrouwenoverleggen in de PSP en de CPN kent ook Groen Links een vrouwenoverleg waartoe alle vrouwelijke partijleden zich in principe kunnen rekenen. Er is een 'coördinatiegroep' die de besluiten, genomen door de aanwezigen op landelijke bijeenkomsten, uitvoert.
46. *Ontwerp-huishoudelijk reglement Groen Links*, 1991.
47. Zie het partijblad *Groen Links*, met name de maanden augustus, september en oktober 1991.
48. *Beleidsplan positieve actie Groen Links*, Amsterdam, 1991.
49. Zie bijvoorbeeld Leijenaar, *op.cit.*; en J. Lovenduski en P. Norris, 'Selecting women candidates: obstacles to the feminisation of the House of Commons', in: *European Journal of Political Research*, 17 (1989), 533-562.
50. S. Keuzenkamp en A. Teunissen, *Emancipatie ten halve geregeld. Continuïteit en inmenging in het emancipatiebeleid*, Den Haag, 1990.
51. J.V. Outshoorn, 'De verwording van een politieke eis: positieve actie en het "vrouwenvraagstuk"', in: *Beleid en Maatschappij*, 15 (1988), 4 (juli/aug.), 216-225.